

Harald Welzer

ZELF DENKEN

EEN LEIDRAAD VOOR VERZET

Vertaling: Isabelle Schoepen en Kris Lauwerys
Uitgeverij Jan van Arkel, ism Oikos, denktank voor
sociaalecologische verandering

In deze paradigmaserie verschenen reeds:

Fred Pearce

De laatste generatie

Hoe de natuur

*wraak neemt voor het
broeikaseffect*

•

Thomas Homer-Dixon

Ten onder te boven

*Catastrofe, creativiteit
en de vernieuwing van de
beschaving*

•

Peter Tom Jones

& Vicky De Meyere

Terra reversa

*De transitie naar recht-
vaardige duurzaamheid*

•

Fred Pearce

Volksbeving

*Van babyboom naar
bevolkingscrash*

•

Ken Webster

& Craig Johnson

Leren van de natuur

*Inspiratie voor een
duurzame toekomst*

•

Tim Jackson

Welvaart zonder groei

*Economie voor een
eindige planeet*

•

Dmitry Orlov

De val van Amerika,

*Een vergelijking met
de Sovjet-Unie*

Herman Verhagen

**De Duurzaamheids-
revolutie**

*Hoe mensen organisaties
en organisaties de wereld
veranderen*

•

Mark Lynas

De mens als god

*Hoe de aarde het
Antropoceen kan
doorstaan*

•

Richard Heinberg

Einde aan de groei

*Ons aanpassen aan
de nieuwe economische
realiteit*

•

Joanna Macy

**Terugkeer naar het
leven**

*Oefeningen en rituelen
om ons weer te verbinden
met het Levensweb*

•

Anneleen Kenis

& Matthias Lievens

**De mythe van de
groene economie**

*Valstrik, verzet en
alternatieven*

•

Bernard Lietaer e.a.

Geld en duurzaamheid

*Van een falend
geldsysteem naar een
monetair ecosysteem*

Marianne Thieme (red.)
Méér!

•

Michael J. Greer

Het natuurlijk kapitaal

Economie om te overleven

•

Margaret J. Wheatley

Ver van huis

*Nieuwe moed in deze
dwaze wereld*

•

Richard Heinberg

**Schaliegas, piekolie en
onze toekomst**

•

Jeremy Leggett

Uit de olie

•

Marius de Geus

**Filosofie van de
eenvoud**

*Dwars denken over
duurzaamheid*

•

Helen Toxopeus,

in gesprek met
Henk van Arkel

Een @nder soort geld

*Helpt economie, milieu
en euro*

INHOUD

Voorwoord -	7	De toekomst als belofte -	11
De toekomst als verleden -	14	Wat is de weg terug naar de toekomst? -	18
Extractivisme -	20	Vernietiging van socialiteit -	23
Wat doe jij: wonen of kapotmaken? -	25	Sorry, milieu! -	30
Postideologie -	34	Waarom we niet willen zijn zoals we waren -	41
Groecultus -	47	Waarom u nog steeds denkt anders te zijn dan u bent -	51
De structuur van wat we van de wereld verwachten -	52	Diepe industrialisering -	54
Mentale infrastructuren -	60	Culturele bindingen -	62
Wetenschap -	65	De moralisering van de markt -	67
Consumptie-ethiek -	70	De consument consumeert niet -	74
Het opgeven van de eigen mondigheid -	77	Het opgeven van de eigen mondigheid – groene versie -	79
Een klein uitstapje naar de geschiedenis van de milieubeweging -	82	Protest -	87
Het politieke wordt anti-utopisch -	91	Geschiedenisloosheid -	95
Het wonder van de groene pudding -	100	Waarom is de klimaatveranderingeigenlijk zo tof? -	104
Terug naar het politieke -	114	De beschavingstaak -	117
Zelf denken -	119	Utopieën -	123
Achtzaamheid -	127	Zonder masterplan -	131
Levenskunst, binnenkort -	135	Levenskunst, twintig jaar later -	137
Een allesbehalve mooi verhaal uit 2033 -	143	Hypothetisch leven -	153

De productieve kracht van het beginnen -	155
Morele economie -	159
Lokale culturen -	162
Communities of practice -	164
Veerkrachtige gemeenschappen en commons -	167
Alfabetisering voor een duurzame moderne tijd -	176
Coöperaties -	188
Bondgenootschappen -	192
Speelruimte -	195
Lastig doen -	198
Jezelf au sérieux nemen -	201
Politiek en geschiedenis -	208
Het tegenverhaal -	216
Voorbeelden -	222
Een leidraad voor verzet -	244
12 regels voor succesvol verzet -	252

Noten	253
Bibliografie	262
Illustraties	267
Personenregister	268
Zakenregister	270

SAMEN HET VERHAAL VAN DE TOEKOMST SCHRIJVEN

Een samenleving met een toekomst heeft een verhaal te vertellen. Over hoe ze de gewenste toekomst ziet, en met de intentie en het verlangen die vorm te geven. Zo'n verhaal geeft een gevoel van zekerheid: we weten waar we naartoe willen. Het verbindt mensen en verschaft een gemeenschappelijke identiteit.

Voor Harald Welzer zit Europa zonder verhaal. We kampen met een tunnelvisie: we willen onze problemen bestrijden met de zaken die ze juist veroorzaken. Een samenleving die het consumentisme blijft promoten, die steeds meer grondstoffen uit de aarde blijft halen, zit vast. Daarom is er nood aan mondige burgers die zelf denken én handelen, die samen op zoek gaan naar een uitweg. Dit boek is een stevige wake up call voor ieder van ons. Welzer spreekt de lezer direct aan: 'je verklaart jezelf zo dom en onbekwaam dat je ondanks een goede opleiding, een naar wereldmaatstaven exorbitant hoog inkomen en dito levensstandaard, ondanks een overdaad aan vrije tijd, mobiliteit en keuzemogelijkheden 'niets kunt doen' tegen de verdere vernietiging van de wereld'. Welzer is behoorlijk kritisch voor de huidige wereld, voor de ecologische beweging, maar ook voor zichzelf. En dat maakt de boodschap zo sterk en geloofwaardig.

Wekt dit citaat de indruk dat het gemakkelijk is om als individu de samenleving te veranderen, dan biedt *Zelf denken* net een verhelderende analyse waarom het zo moeilijk is. Als sociaalpsycholoog weet Welzer haarfijn de mechanismen bloot te leggen die ervoor zorgen dat we morgen, als we niet nadenken, vooral hetzelfde doen als vandaag. En kennis op zich volstaat niet om tot handelen aan te zetten, zoals ook negatieve argumenten dat niet doen. Die werken misschien wel in noodsituaties, maar niet zolang de consumptiemaatschappij nog schittert. En er is veel dat we niet in handen hebben. Probeer een bedrijf als Google maar eens met een staking lam te leggen.

We moeten eerst afstand nemen van ons oude verhaal, dat van de groeieconomie. Het berust op de idee dat hulpbronnen eindeloos voor-

handen zijn. Die idee werd in het verleden gevoed door de indrukwekkende stijging van de productiviteit, wat toeliet steeds meer te produceren, en door de effectieve beschikbaarheid van een planeet voor de behoeften van een klein deel van haar bewoners. De groeieconomie heeft voor Welzer een onbetwistbare verdienste: historisch gezien heeft geen enkel ander systeem even snel de sociale omstandigheden verbeterd en daarmee veel mensen voor het eerst een gevoel van kansen en vrijheid gegeven. De waarheid is echter dat het streven om wereldwijd vergelijkbare welvaartsniveaus te bereiken, haaks staat op alle duurzaamheidsdoelstellingen. En dat leidt tot de harde discussie over wat we voor de toekomst willen bewaren en wat we willen opgeven.

Politiek gezien staat niets minder dan het beschavingsmodel van de expansieve moderne tijd ter discussie. In de eenentwintigste eeuw staan we volgens Welzer voor de uiterst concrete vraag hoe we de dankzij het kapitalisme bereikte beschavingsstandaard op het vlak van vrijheid, democratie, rechtsstaat, onderwijs en gezondheidszorg, in stand kunnen houden en tegelijk het overmatige gebruik van hulpbronnen radicaal kunnen terugdraaien.

Zijn antwoord is: het nieuwe paradigma is cultiveren in plaats van groeien. Daarvoor moeten we terug toekomstvaardig worden en dus intolerant zijn tegen de chronische inbreuk op het mensenrecht om in de toekomst te overleven. Enkel zo maken we echt werk van solidariteit met de toekomstige generaties. De concrete utopie heet: beschaving met minder. Namelijk met minder materiaal, minder energie, minder troep. Wat er daarentegen absoluut meer mag zijn: nieuwsgierigheid, verlangen naar het andere, wensen en dromen: dat zijn de eigenlijke productieve krachten van de toekomst.

Een verhaal schrijf je nooit alleen, realiseer je nooit alleen in de praktijk. Zo zijn voor Welzer alle ecologische kwesties steeds sociale en culturele kwesties: ze gaan altijd over de bestaansvoorwaarden van menselijke gemeenschappen. En omdat onze natuuruittuiting berust op ons verbruik, wat een sociale praktijk is, kan die alleen maar vervangen worden door een andere sociale praktijk. En dat is niet eenvoudig. Want de wereld waarin we opgroeien, die ons normen aanreikt en waarvan we de routines overnemen, is de wereld zoals ze is. En we zijn ons niet bewust

van veel ‘alledaagse’ routines, acties en gebeurtenissen. En iets waarvan je je niet bewust bent, kan je niet bekritisieren of in twijfel trekken.

Waar vinden we dan bronnen voor dat nieuwe verhaal? Voor Welzer zijn lokale culturen van doorslaggevend belang om nieuwe handelingsnormen te ontwikkelen en die ingang te doen vinden. Het gaat hierbij om zogenaamde *communities of practice*, groepen die een passie gemeen hebben voor wat ze doen en die samen leren hoe ze het beter kunnen doen. Het zijn mensen die samenkomen en zo een nieuwe identiteit opbouwen aan de hand van concrete sociale praktijken. Welzer ziet de huidige waaier aan transitie-initiatieven – van stadslandbouw over ruilsystemen tot energiecoöperatieven – bestaan uit dergelijke praktijkgemeenschappen. Deze groepen zijn ‘wij-groepen’, die specifieke zelfbeelden scheppen die op hun beurt actiebereidheid, moed, zelfvertrouwen, fantasie voortbrengen – juist omdat ze identiteit en plezier verschaffen, twee noodzakelijke voorwaarden voor engagement. Cruciaal is dat het ruimtes zijn van gemeenschappelijke praktische leerervaringen. Daar leren we toekomstvaardig te zijn, want we weten vandaag niet welke kennis en praktijken we nodig hebben om die nieuwe, duurzame wereld uit te bouwen. En zonder dat het uitgesproken wordt, ontstaan de waarden die horen bij de duurzame samenleving van morgen. Zoals dat we het normaal gaan vinden om zaken eerder te delen dan te kopen, dat het terug abnormaal wordt om eten weg te gooien en we het bovenal terug evident gaan vinden om dingen vooral samen te doen.

In die nieuwe tijd is er ook ruimte voor nieuwe bondgenootschappen, want er loopt een nieuwe breuklijn door de samenleving: tussen zij die de toekomst afwijzen en zij die haar omarmen. Die laatsten maken werk van het politiseren van het ecologische en het duurzame denken: ze schrijven aan een toekomstverhaal, waarin ze omschrijven wie ze willen zijn en in welke wereld ze willen leven. En iedereen heeft hiervoor speelruimte in zijn of haar leven. Speelruimte die ook jij kan gebruiken om op je eigen manier de wereld beter te maken dan ze zonder jouw toedoen zou zijn.

Dirk Holemans

Coördinator Oikos – Denktank voor sociaalecologische verandering

Voor Hanna en Dieter Paulmann

DE TOEKOMST ALS BELOFTE

BIJ ONS THUIS hadden we oude nummers van *Mickey Mouse* uit de jaren vijftig die ik als kind steeds opnieuw las. Niet alleen vanwege de fantastische verhalen uit Duckstad; middenin, tussen de strips, zat ook het 'Nieuws van de Mickey Mouse Club'. Daarin vond je bijvoorbeeld de reeks 'Onze vriend – het atoom'. Die vertelde over de kernfysica en de zegeningen van het vreedzame gebruik van kernenergie. 'Onze vriend – het atoom' was een van nummer tot nummer voortgezet vervolghet verhaal vol ronkende beloften: hoe met kernenergie bijvoorbeeld akkers opgewarmd en oogsten kolossaal vermeerderd konden worden; hoe met raketten met atoomaandrijving het heelal ontsloten en überhaupt alle problemen van energievoorziening voorgoed opgelost konden worden.

'Onze vriend – het atoom', dat trouwens ook – van Disney overgenomen en licht aangepast – als reeks werd uitgezonden op de Duitse televisie, was niet zozeer de beschrijving van een nieuwe technologie, als wel een verhaal over de maakbaarheid van de toekomst, een goede toekomst. 'We hebben zelf in de hand', zo wordt gezegd in aflevering 27, 'of we de schatten van het atoom wijs benutten. Dan zal de buitengewone energie van het atoom weldra ten dienste staan van de hele wereld. Ze zal de gaven van de techniek tot in de verste uithoeken van de aarde brengen. Eenieder zal zijn deel energie, voedsel en gezondheid krijgen.'

Wat hier werd geschetst was niets minder dan de belofte van de maakbaarheid van een wereld, die beter zou zijn dan de wereld die we kenden. En toekomst was voor mij een belofte die voortdurend werd ingelost. In de autokwartetten zaten Maserati's en Ferrari's die 280 kilometer per uur haalden en in de vliegtuigkwartetten zaten straaljagers die vele malen sneller dan het geluid vlogen. Dat waren niet enkel bonte plaatjes; als je geluk had, zag je zo'n onwaarschijnlijke auto wel eens in het echt, en dat had dan bijna iets sacraals. Af en toe raasde een Starfighter of een Phantom over ons dorp, wat ik machtig vond maar nooit angstwekkend. Ik benijdde de piloten die met deze wondermooie

en bovenaards snelle en luide machines konden vliegen, net zoals ik ook de bestuurders van de exotische bolides benijdde.

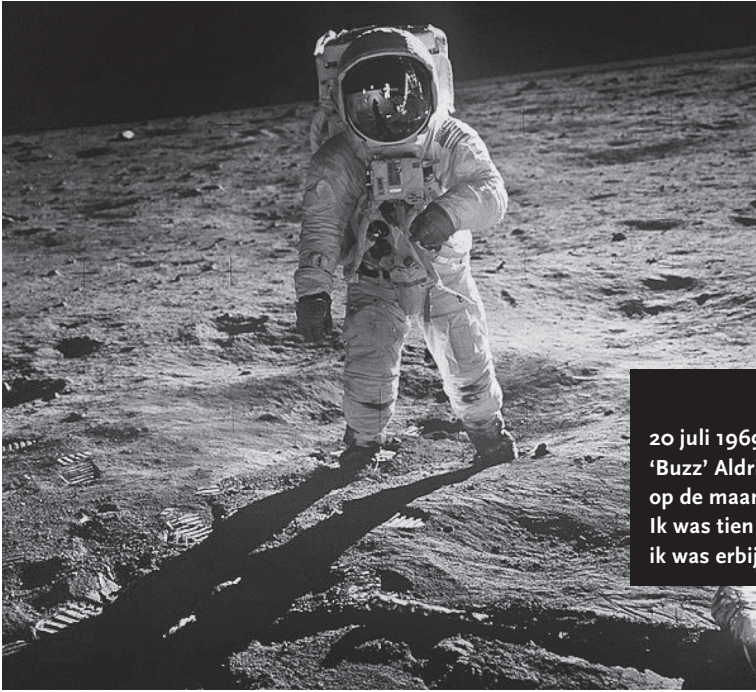
Dat je om te vliegen en te rijden brandstof nodig had, wist iedereen. We speelden 'Olie voor ieder van ons' en kregen aan de tankstations, telkens als mijn vader ging tanken, verzamelplaatjes van oldtimers (bij Shell) of munten met auto's en later ruimtevaartuigen erop (bij Aral).

Niet veel later las ik *Hobby*, dat in zekere zin het 'Nieuws van de Mickey Mouse Club' in magazineformaat was, maar dat door het technische jargon uiteraard aanzienlijk moeilijker was dan de *Mickey Mouse* en eigenlijk voor volwassenen was bestemd: artikels over camera's, schepen, bouwwerken, auto's, motoren – ongelooflijk veelzijdig en toch radicaal monothematisch. Het draaide altijd maar om één ding: het betere, comfortabelere, grotere, snellere leven dat de technische vooruitgang ons zou bieden. Deze artikelen, die zich ergens situeerden tussen een heden dat alweer bijna voorbij was en een toekomst die al begon, hadden hun mentale overtuigingskracht niet alleen te danken aan de fantastische plaatjes waar *Hobby* mee geïllustreerd was, maar opnieuw vooral aan het feit dat de beloften die hier werden gedaan ook daadwerkelijk werden ingelost.

Tenslotte waren wij de eerste mensen die getuige mochten zijn van een maanlanding. Opgewonden en koortsachtig praatten we 's morgens op school over de bibberige beelden die we de afgelopen nacht op televisie hadden gezien. De toekomst vond *daadwerkelijk* plaats, daarvoor stond de eerste mens op de maan in eigen persoon garant, en als de Apollo-missie mogelijk was, dan was echt alles mogelijk.

Ik kan me nog goed herinneren dat toekomst, technische toekomst, de verovering van de hoogste hoogten en de diepste diepten, iets ontzettend opwindends had, en het geweldigste aan dat alles was dat je er zelfs als schoolgaande jongen op de een of andere manier deel van kon uitmaken. Apollo, dat was niet voorgeschoteld, gedoceerd, anoniem of veraf, nee, hier werd een nieuw hoofdstuk geschreven, het was een verhaal van het ontdekken van nieuwe werelden. Van macht. Van grenzeloze mogelijkheden. Van ons.

In die tijd kreeg de fantasie van jongens van mijn generatie technische bagage en werden Apollo II en de astronauten Armstrong, Aldrin en Collins gezien als de voortzetting van de ontdekkingen van Christof-

20 juli 1969.
'Buzz' Aldrin
op de maan.
Ik was tien en
ik was erbij.

fel Columbus en de verovering van het Wilde Westen. Zo gingen we zelf deel uitmaken van deze voortschrijdende verbreding van de maakbaarheids- en verwachtingshorizon. Ook op die manier gaf de expansieve cultuur van de moderne tijd onze jongensgeest mede vorm (bij de meisjes verliep het waarschijnlijk een beetje anders, maar het heeft bij hen evenmin gezorgd voor een andere verhouding tot heden en toekomst).

Een dergelijke geestesgesteldheid doet een gevoel van zekerheid over de toekomst ontstaan: we beschouwden de wereld als een laboratorium van toekomstige mogelijkheden. Zo'n geestesgesteldheid maakt van het heden iets doorlaatbaars, op elk moment slechts tijdelijk *een* versie van veel mogelijke werkelijkheden, en tegelijk iets wat nog niet is en al vooruitwijst naar het volgende stadium. Deze vorm van zekerheid over de toekomst heeft twee aspecten: enerzijds is ze de precieze vertaling van een expansief cultuurmodel naar de gevoels- en gedachtenwereld en schept ze een culturele binding waar je je niet makkelijk

los van kan maken. Tegelijk verankert ze de diepe overtuiging dat alles altijd ook anders zou kunnen zijn. Dat wil zeggen: de werkelijkheid is niet hermetisch, maar poreus. En zolang ze poreus is, biedt ze openingen naar de toekomst.

DE TOEKOMST ALS VERLEDEN

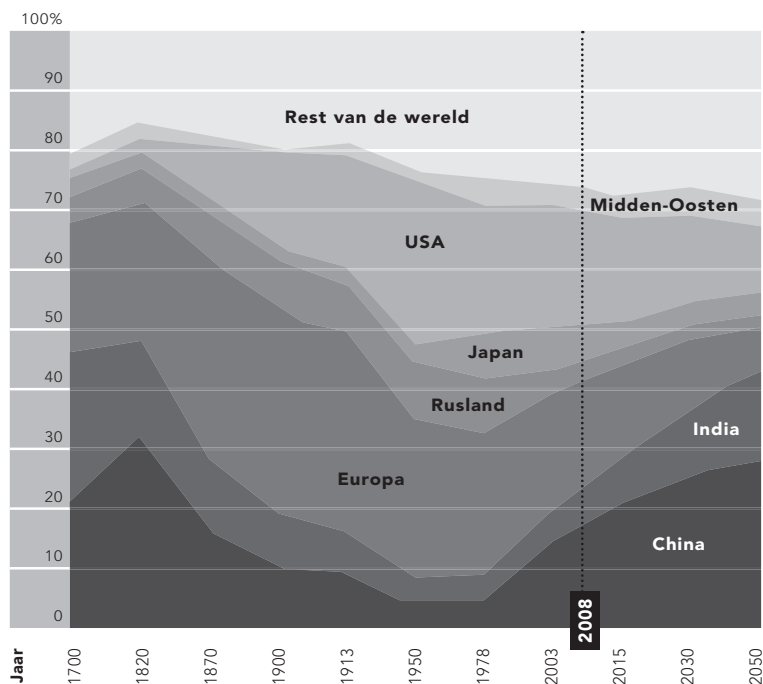
IK VERTEL DIT omdat samenlevingen als de onze sindsdien hun toekomst verloren lijken te hebben. Toen Francis Fukuyama na de ineensstorting van het Oostblok ‘het einde van de geschiedenis’² uitriep, was dat voorbarig, maar had hij onbedoeld wel een punt: het einde van de wedijver tussen systemen betekende namelijk ook het begin van het einde van de hegemonie van het Westen en het Oostblok over de wereld. De kapitalistische groeieconomie verspreidde zich als basisprincipe over steeds meer landen en stuurde ze, volkomen onafhankelijk van hun politieke structuur, de weg op van een tot op heden aanhoudende en nog versnellende modernisering en toename van de welvaart. Deze curve heeft veel weg van de curve die getekend kan worden voor de West-Europese naoorlogse maatschappijen in de jaren vijftig en zestig; helaas nam niet alleen de welvaart toe volgens die curve, maar ook al de vernietiging van het leefmilieu. Datzelfde gebeurt vandaag op wereldschaal, en de effecten zijn navenant toegenomen. Door de geopolitieke herschikkingen die het gevolg waren van de opkomst of terugkeer van landen zoals China of India komen de vroeggeïndustrialiseerde landen, die uit het Westen dus, steeds meer onder druk te staan, weliswaar om andere redenen dan die *Grenzen aan de groei*³ in 1972 had voorspeld, maar met dezelfde gevolgen. Inmiddels gaat het, in tijden van financiële crisis, klimaatverandering, concurrentie om grondstoffen en de globalisering van de economische circuits, al lang niet meer om het vormgeven van een open toekomst: de vaart is er volledig uit. Het gaat nu alleen nog om herstel; om het in stand houden van een status quo die al breekbaar is geworden, en dus niet meer om politiek, maar om paniekvoetbal.

Aangezien geschiedenis altijd vanuit een bepaald heden wordt begrepen, en dit begrip op zijn beurt afhangt van wat voor toekomst we willen, bevinden we ons met het radicale toekomstverlies inderdaad aan het einde van de geschiedenis, of specifieker: van *onze* geschiedenis. Zo had Fukuyama het natuurlijk niet bedoeld: voor hem betekende 1989 de finale triomf van een, en weldra het enige, economisch en maatschappelijk systeem. De facto begon in 1989 echter de neergang van het Westen, en die is nog steeds volop bezig. Een dergelijke vergissing wordt wel eens gemaakt als de wens de vader van de gedachte is en, vooral, als men meent maatschappelijke transformaties te kunnen begrijpen door maar een of twee decennia in beschouwing te nemen. Wat werkelijk allemaal wordt meegesleurd in de maalstroom van radicale veranderingen en wat de beslissende bakens van historische transformaties zijn, wordt pas duidelijk als je langere periodes beschouwt. Dan ziet alles er anders uit, meer ontnuchterend, maar duidelijker.

Op die manier wordt duidelijk dat China rond 1820 een even groot aandeel in de wereldeconomie had als het over enkele jaren opnieuw zal hebben. Europa daarentegen bevindt zich in een neergaande trend. Het is dus enkel vanuit Europees standpunt een *nieuwe* ontwikkeling; wat China beleeft is een renaissance. Telkens als samenlevingen hun vroegere belang verliezen, hinkt het besef daarvan achterop. Men kan maar moeilijk verkroppen niet meer zo bepalend en machtig te zijn als voorheen en daarom geeft men er de voorkeur aan zich tenminste nog bepalend en machtig te *voelen*. De socioloog Norbert Elias heeft dat het ‘achterophinkeffect’ van de sociale habitus genoemd: ondanks overduidelijke veranderingsprocessen qua rol, sociale rang en politieke macht, blijven mensen ‘in hun persoonlijkheidsstructuur, in hun sociale habitus vastzitten op een vorig niveau’⁴ – namelijk op het punt dat ze zelf aanvoelen als het hoogtepunt van hun historische belang. Zo verging het eertijds belangrijke zeemogendheden als Holland of Portugal, zo gebeurde het in het gedesindustrialiseerde Engeland, dat door het neoliberalisme tot een filiaal van de financiële markten werd herleid, en zo vergaat het West-Europa en Noord-Amerika. Maar de mensen volgen niet; ze denken iets te zijn wat ze al lang niet meer zijn. Dat leidt onvermijdelijk tot politiek irrationalisme: men gaat uit van verkeerde premissen, bijvoorbeeld dat men ook in een multipolaire

PROCENTUEEL AANDEEL VAN VERSCHILLENDE REGIO'S IN DE WERELDECONOMIE

Prognose: Terug van weggeweest. De opkomst van de jonge industrielanden.

wereldorde een aardig woordje kan meepraten, wat echter in veranderde machtsconstellaties al snel als gewichtigdoenerij zonder diepere betekenis wordt aangezien.⁵

Het verlies van belang is natuurlijk ook een verlies van toekomst, in ieder geval van een toekomst die men gewend was zich voor te stellen als steeds beter, groter en stralender. En ook om die reden is de politiek in Europa vandaag volledig gefocust op het herstel van de status quo ante: toen de werkelijkheid de wensen nog vervulde. Het verworden van de politiek tot een restauratief illusionisme is rampzalig, omdat ze geen project meer heeft dat boven zichzelf uitstijgt. Vandaar het discours over ‘alternatiefloosheid’, vandaar de geringschatting voor de eigen logica van het democratische proces, vandaar het misprijzen voor

alles wat in de twintigste eeuw moeizaam is verworven – ten gunste van een zuiver op de dagjespolitiek gericht actionisme, dat beslissingen met kolossale draagwijdte laat afhangen van de openingsuren van de beurs. Precies om die reden, omdat ze zo snel en actueel wil zijn, is de politiek chronisch van gisteren. Bekwaam zou de politiek alleen maar zijn als ze nog de intentie had iets vorm te geven, maar daartoe zou ze een idee moeten hebben van een wenselijke toekomst. Een wenselijk verleden volstaat niet.

Jared Diamond schetst in zijn boek *Ondergang*⁶ waar samenlevingen zoals die van de Maya's, de Vikings van Groenland of de bewoners van Paaseiland aan ten onder zijn gegaan. Een gemeenschappelijk kenmerk van die ondergang is dat men, toen men doorkreeg dat de voorwaarden om te overleven precair werden, de strategieën intensiverde waarmee men *tot dan toe* succes had geboekt. Toen de bodemkwaliteit achteruitging werd er overgeschakeld op intensievere landbouw, wat de erosie versnelde. Er werd meer hout gehakt dan kon aangroeien om boten voor de visvangst te bouwen. Men functioneerde in routinemodus, maar routine helpt niet als de overlevingsvoorwaarden veranderd zijn. Routine wordt dan een valstrik. Nieuwe overlevingsvoorwaarden vereisen nieuwe overlevingsstrategieën.

Hetzelfde gebeurt in onze cultuur, die sinds 200 jaar expansieve strategieën volgt en daarom bijzonder kwetsbaar is. Vandaag wordt in de visindustrie ook vis gevangen die nog niet geslachtsrijp is, terwijl de bestanden al overbevist zijn, en versnelt men het verdwijnen van een voedingsbron waar meer dan de helft van de wereldbevolking van afhankelijk is. Als *peak oil* overschreden is, wordt dieper geboord, met grotere risico's voor het leefmilieu; als de schuldenlast catastrofaal dreigt te worden, worden miljarden in de geldmarkt gepompt. Het onvermogen zich in stressomstandigheden cultureel, dat wil zeggen door middel van waarnemen en handelen, *anders* in te stellen op de veranderde situatie dan met geïntensiveerd routinehandelen, leidt vaak tot een soort van maatschappelijke tunnelvisie die ervoor zorgt dat andere mogelijkheden zelfs niet meer waargenomen *kunnen* worden. Ook de Vikings van Groenland ondervonden alternatiefloosheid toen hun voedsel opdraakte. Ze hadden alleen maar vis moeten eten, maar die gold in hun cultuur niet als eetbaar. Zo zinloos sterft men uit.

WAT IS DE WEG TERUG

NAAR DE TOEKOMST?

IN DIT BOEK GAAT HET EROM onze tunnelvisie onder handen te nemen. De titel, *Zelf denken*, verwijst natuurlijk naar het Kantiaanse programma van de 'bevrijding van de mens uit zijn zelfverschuldigde onmondigheid'; daarvoor moet de mens denken, zelf denken. Maar in een tijd waarin de maatschappelijke ontwikkeling ingaat tegen datgene wat toekomst lijkt te hebben, is denken alleen niet meer voldoende. Er moet ook iets *gedaan* worden, om de koers te wijzigen. Na meer dan twee eeuwen Verlichting, emancipatie en vrijheid krijgt het zelf denken vandaag de dag met andere omstandigheden te maken dan ten tijde van Kant: het moet opboksen tegen materiële, institutionele en mentale infrastructuren die hun bestaan te danken hebben aan het succesverhaal van een cultuur dat nu dreigt om te slaan in een gevaarlijk ondergangsverhaal, omdat het systeem de fundamenteën kwijtraakt waarop het gebouwd is.

En het zelf denken moet standhouden in een informatiemaatschappij die nooit eerder zo alomvattend was – wat betekent dat het nog nooit zo makkelijk was om kennis op te doen als vandaag, en nog nooit zo moeilijk om wegwijz te worden in de oneindig beschikbare en schijnbaar evenwaardige informatie. Verlichting betekent vandaag: het verwerven van onderscheidingsvermogen. En bovenal: het zelf denken moet standhouden tegen de alomtegenwoordige consumentenverlokkingen door hardnekkig vol te houden dat het niet automatisch zin heeft alles te willen hebben, enkel en alleen omdat men alles *kan* hebben. Consumentisme is vandaag de dag totalitair geworden en bespoeit het opgeven van de eigen mondigheid doordat het van de consument, u dus, het eigenlijke product maakt, door u steeds nieuwe wensen in te fluisteren, wensen waarvan u tot voor kort niet eens vermoedde dat u ze ooit zou koesteren.

Dit boek vertelt hoe we een uitgang uit de tunnel kunnen vinden, een nooduitgang, maar evengoed ook een smalle kier, een gat en een

doorkijk die tot uitgangen verbreed en uitgebouwd kunnen worden. Het gaat dus over het zoeken naar plekken waar de compacte werkelijkheid geperforeerd kan worden, een werkelijkheid waaraan we onderworpen lijken te zijn omdat we denken dat ze in wezen onveranderlijk is. Terwijl dat niet eens correct geformuleerd is: het kenmerk van onze tijd is veeleer dat we ons vrijwillig onderwerpen aan die ultramoderne kooi van de horigheid – niemand dwingt ons daartoe, hoewel het daar alles van weg heeft, alsof er een heleboel dwingende factoren aan het werk zijn: de concurrentie, de tijdsdruk, de markt, de groei en nog heel wat meer.

Maar er heerst bij ons geen oorlog, geen dictatuur. We hebben niet te maken met aardbevingen of overstromingen. Ons leven wordt niet bedreigd door een wervelstorm en toch beweren de meeste mensen dat ze geen keus hebben. Dat is een behoorlijk arrogante bewering als je het voorrecht kent in een vrije en rijke maatschappij te leven, maar als iedereen het zegt valt het niet op. Het is overigens ook een arrogante bewering tegenover jezelf: je verklaart jezelf zo dom en onbekwaam dat je ondanks een goede opleiding, een naar wereldmaatstaven exorbitant hoog inkomen en dito levensstandaard, ondanks een overdaad aan vrije tijd, mobiliteit en keuzemogelijkheden ‘niets kunt doen’ tegen de verdere vernietiging van de wereld. En je wijst verontwaardigd elke oproep af om verantwoordelijkheid op te nemen om de wereld beter en niet aldoor slechter te maken.

Ogenblikje: overweegt u even wat u dacht toen zonet ‘wereldverbeteraar’ door uw hoofd schoot. U vond het al ongehoord dat iemand er in alle ernst van uitgaat dat er mogelijkheden en verplichtingen zijn om er binnen zijn eigen cirkel van invloed en verantwoordelijkheid voor te zorgen dat de toekomst niet slechter wordt dan het heden. Het doffe instemmen met elke achteruitgang van de toekomstperspectieven blijkt nog het meest uit het feit dat we zonder daartegen in opstand te komen in een cultuur leven waarin ‘wereldverbeteraar’ net zo beledigend klinkt als ‘woedeburger’. Terwijl dat toch maar scheldwoorden zijn die de mensen die het altijd overal mee eens zijn gebruiken tegen degenen die door hun eigen voorbeeld laten zien dat er absoluut geen reden is om nog trots te zijn op de eigen sociale onbekwaamheid. Ten-

slotte zijn zij die dat stempel krijgen toch de mensen die *voor* iets opkomen en daar kun je alleen maar tegen zijn omdat het je eigen lethargie ter discussie stelt. Anders gesteld: zijn ‘wereldverslechteraars’ het rolmodel dat u verkiest? Wilt u er zelf een zijn?

EXTRACTIVISME

EMPIRISCH GESPROKEN bent u er ongetwijfeld een: u weet tenslotte al lang dat onze cultuur elk essentieel domein van haar voortbestaan – bodem, water, biodiversiteit, klimaat – met dagelijks groeiende vaart vernietigt, maar dat baart u niet echt zorgen. U hecht geen geloof aan uw inzicht dat de wetenschap gelijk heeft en al evenmin aan dingen die u zelf al vaststelt zoals de verschuiving van de klimaatzones en het optreden van tornado’s in Midden-Hessen: dat ons grandioos succesvolle beschavingsmodel stuit op grenzen waar het geen rekening mee had gehouden. Reden waarom het ook nu geen rekening houdt met u, hoewel u er al bent. Maar onze beschavingsmachine verdoezelt dat met gemak: ondanks de vele tekenen van erosie, ondanks het merkbare dichterbij komen van inslagen in de financiële markt, in de sociale sector, in het milieubeleid, ondanks alle *peaks* en alle schulden draaien de infrastructures nog steeds vlekkeloos.

De ineenstorting van het Oostblok zou ons geleerd kunnen hebben dat systemen hun eigenlijke houdbaarheidsdatum lang kunnen overleven, om vervolgens geruisloos in te storten als een huis dat door termieten is uitgehold. Maar we gaan met het huidige erosieproces om op dezelfde manier als de Brezjnevs, Ceaucescu’s en Honeckers van destijds: door soeverein de werkelijkheid te verachten en door ons meedogenloos te tonen tegenover hen op wier toekomst we roofbouw plegen. De werkelijkheid is eenvoudig: een begrensde wereld biedt geen ruimte aan onbegrensde groei, reden waarom men er dan ook toe is overgegaan om niet meer zoals vroeger te expanderen in de ruimte, maar in de tijd.⁷ Want dat is wat er gebeurt als de economie niet duurzaam is: voor wie na ons komt zal er helaas minder zijn. Of helemaal

niets meer. Uit een rondvraag van de Boston Consulting Group blijkt dat nog maar dertien procent van de bevroegde ouders gelooft dat hun kinderen het ooit beter zullen hebben dan zichzelf.⁸ Waar halen de overige zevenentachtig procent hun ontspannen houding vandaan om daar niets tegen te ondernemen?

Met eindigheid worden uw kinderen en kleinkinderen, en – indien u nog geen vijftig bent – ook u, structureel vooral op twee vlakken geconfronteerd: op het vlak van de vele *peaks* in het domein van de grondstoffen en op het vlak van de steeds geringer wordende draagkracht van de ‘reservoirs’ die de emissies absorberen die vrijkomen bij de onafgebroken productie van alle denkbare en ondenkbare soorten goederen, regenwouden en oceanen bijvoorbeeld. Wat betreft de energie, die ons comfort voortdurend vergroot, ziet het er beter uit dan een paar decennia geleden werd voorspeld, maar dat is geen goede zaak: over *peak oil* zijn we waarschijnlijk heen, maar er is nog voldoende steenkool voor een paar honderd jaar en de hernieuwbare energiebronnen zijn sterk in opmars. En dat betekent: het grenzeloze extractivisme dat de aarde vernietigt zal zeker niet door een gebrek aan energie worden afgeremd.

Extractivisme: een ongewoon woord dat echter helemaal niet op iets

Niet hernieuwbaar.
Palabora-kopermijn,
Zuid-Afrika.

abstracts slaat. Uw auto, uw huis, uw wasmachine, uw iPhone, uw kleren, uw meubels – alles bestaat uit grondstoffen die op een of andere manier uit de bodem, uit de bossen, uit de zee werden gehaald – om het even of het nu in de vorm is van olie, zeldzame aardmetalen, zand, metaal, water, hout, katoen of mineralen. Maar u ziet altijd alleen maar het ding dat u hebt gekocht en dat uw leven verrijkt; de grondstoffen en de zogeheten waardeketen die erin zitten, ziet u doorgaans niet.

Daarom zien maar heel weinig mensen dat ze een actief onderdeel zijn van een cultuur die permanent haar behoefte aan grondstoffen vergroot, hoewel ze volgens haar zelfbeeld al lang ‘groen’, ‘duurzaam’ of zelfs ‘klimaatbewust’ is. De curve van het groeiende milieubewustzijn, dat uit alle enquêtes ter zake blijkt⁹, loopt parallel aan de curve van het grondstoffen- en energieverbruik en die van de emissies. Met uitzondering van 2009, het jaar van de wereldwijde economische crisis, bracht in de voorbije decennia elk jaar een nieuw record op het vlak van energie en emissies, zonder dat ook maar één krant het een vette kop waard vond dat bijvoorbeeld het energieverbruik in 2010 met bijna zes procent was toegenomen ten opzichte van het jaar daarvoor. Hoe dat komt? Omdat er in elk huishouden zes beeldschermen zijn, waar vroeger één televisie stond. Omdat u voortdurend onderweg bent. Omdat ieder huishouden meer dan één auto heeft, die stuk voor stuk groter zijn dan die *ene* auto die men twintig jaar geleden per gezin had.

Die radicale verandering van de leefwereld voltrekt zich nagenoeg ongemerkt, onder andere omdat het een vanzelfsprekende verwachting in onze cultuur is dat alles steeds meer, steeds sneller en steeds goedkoper beschikbaar wordt. Een bijkomende reden waarom die verandering onopgemerkt blijft, is dat een deel van de producten waar de wereld mee wordt volgestouwd ook nog eens ‘bio’, ‘fair’, ‘energie-efficiënt’, zelfs ‘duurzaam’ is, waardoor het hoegenaamd niet meer opvalt dat de loutere toename ervan elk ecologisch positief besparingsresultaat moeiteloos tenietdoet. Deze gegreenwashte cultuur van verspilling werd nog het duidelijkst zichtbaar, toen mensen tijdens de economische crisis in 2009 geld kregen om hun nog functionerende auto naar de schroothoop te brengen en een nieuwe te kopen; deze oproep tot collectieve vernietiging van grondstoffen kreeg de naam ‘milieupremie’.

VERNIETIGING VAN SOCIALITEIT

DE OPZEGGING VAN HET SOCIAAL CONTRACT tussen de generaties is een historische primeur. We kennen geen enkele maatschappij die geen generatieoverschrijdend begrip heeft van de geschiedenis. We kennen ook geen religieuze of ideologische kosmologie die het heden als enige uitgangspunt neemt voor zijn denken, beslissen of handelen. In zeker opzicht is de wereldwijde massa individuen van vandaag een consequente voortzetting van het zich losmaken van de natuur, dat door de moderne tijd al altijd wordt aangevuurd: nu leeft en sterft iedere generatie alleen voor zichzelf. Verplichtingen die de eigen persoon overstijgen zijn in strijd met de werkingsvoorwaarden van deze cultuur. Precies om die reden had het neoliberalisme dingen als familie, vriendschap, of elke vorm van autonome sociale relatie nooit kunnen bedenken; precies om die reden probeert het ook alles te vernietigen wat zich niet schikt naar de markt. Omgekeerd zijn niet-instrumentele betrekkingen van mensen onder elkaar steeds harder van verzet tegen het consumentisme en de alomtegenwoordigheid van de markt.

Als je trouwens ziet waaruit totalitaire systemen hun kracht hebben geput om de wereld op z'n minst voor een poosje volgens hun visie in te richten, dan was dat in eerste instantie door de vernietiging van bestaande sociale relaties: bij het nationaalsocialisme door geweld tegenover politieke of 'raciale' vijanden en door een politiek van radicale uitsluiting, die zich concreet vertaalde in de opdeling van de maatschappij in zij die erbij hoorden en zij die buitengesloten waren.

Het stalinisme vernietigde de socialiteit door de willekeurige veranderende definitie van wat als 'goed' of 'slecht' gold, als conform of crimineel. Een dergelijke willekeur vernietigt de basis van elke socialiteit: vertrouwen.¹⁰ Beide regeersystemen vestigden hun sociale macht op de vernietiging van autonome, ongecontroleerde relaties tussen de mensen. Men vernietigde de bestaande sociale cohesie, zette de delen op een andere manier weer in elkaar en veranderde het weefsel van sociale relaties zelf in een machtig regeerinstrument.

Hetzelfde principe was van kracht in het China van de Culturele Revolutie, in het Cambodja van de Rode Khmer, overigens ook in de sociale utopie van het behaviorisme: de ideale inrichting van de wereld vereist eerst altijd de vernietiging van eigenzinnige sociale relaties. Dat is ook het uitgangspunt van de literaire dystopieën van George Orwell en Aldous Huxley, en misschien zou wie bekommerd is om het afglijden van samenlevingen in antisociale, antimenselijke richtingen zijn aandacht precies op die vernietigingsprocessen moeten richten. En waarschijnlijk is het wat te romantisch te geloven dat zoiets altijd de vorm aanneemt van historische voorgangers. Het is waarschijnlijker dat het hedendaagse totalitarisme uitgerekend in het gewaad van de vrijheid optreedt: op elk ogenblik alles kunnen hebben en alles kunnen zijn wat je denkt te willen hebben en te willen zijn. Er is maar een enkel regelsysteem dat een dergelijke vrijheid begrenst: de markt. Want in tegenstelling tot in 1984 is er vandaag zelfs geen toezichthoudende instantie meer nodig, die de verlangens en impulsen van de mensen controleert en ingrijpt waar ze gevaarlijk worden. Er is geen Gestapo en geen Tsjeka meer nodig; in het tijdperk van Google en Facebook verstrekt elke surfer op het web openhartig de nodige gegevens over zichzelf, zonder enige dwang. Wat de gevolgen daarvan zijn, wordt duidelijk als je je even het fascisme met Facebook voorstelt. Geen enkele Jood had kunnen onderduiken, geen enkele vervolgte had kunnen ontkomen.

We hebben vandaag nog niet te maken met de vernietiging van de sociale cohesie, maar met een enorm potentieel daartoe. Als die diagnose klopt, dan is verzet absoluut noodzakelijk. Verzet tegen de fysieke verwoesting van de fundamenteën voor het overleven in de toekomst, tegen het extractivisme, maar ook verzet tegen de bezetting van het sociale. Verzet tegen het vrijwillig prijsgeven van onze vrijheid. Verzet tegen de domheid. Verzet tegen de verleiding om luchtigjes te zeggen: 'Om het even, ik maak het verschil niet.'

Niets is om het even. Alleen u maakt het verschil.

WAT DOE JIJ:**WONEN OF KAPOTMAKEN?**

STELT U ZICH VOOR: een ouder echtpaar gaat naar IKEA, blijft lang voor de Bjursta-kast staan, doet de deuren open en dicht, trekt de laden open en duwt ze weer dicht, keurt het hout, strijkt over het oppervlak, loopt om het meubel heen, overweegt, piekert. Ten slotte zegt de vrouw tegen haar man: 'We nemen hem. Hij is mooi en stevig, onze kleinzoon zal er ook nog wat aan hebben!' Als ik tijdens lezingen die fictieve kleine anekdote vertel, is er altijd wel iemand die lacht. Waarom? Omdat het tegenwoordig volslagen absurd lijkt dat je een meubel zou kunnen *nalaten*, of dat je het zelfs zou kunnen kopen met het vooruitzicht dat het niet over hooguit vijf of zes jaar uit de mode zou zijn en vervangen zou worden. Eigenlijk koop je tegenwoordig meubels voor het grofvuil, waar ze na korte of langere tijd belanden. Ze zijn in verhouding tot de beschikbare inkomens extreem goedkoop, reden waarom het niets uitmaakt ze weg te smijten en à la mode te vervangen. Wat IKEA en andere meubeldiscounts bereikt hebben, is de verandering van duurzame naar eendagsconsumptiegoederen. Terwijl doorsnee gezinnen vroeger lang spaarden om zich een nieuwe kast te kunnen veroorloven en die dan lieten maken of in de meubelzaak kochten, zijn meubels vandaag meeneem- en wegwerp-artikelen geworden. Vanuit ecologisch oogpunt vormen deze pseudomeubels niet alleen een catastrofe omdat ze na hun kortstondige gebruik worden afgedankt; hun productie slurpt ook aanzienlijk meer energie, materiaal en transportkosten op dan die van een getimmerde kast. In concrete cijfers betekent de ver-ikea-isering van de wereld dat de consumptie van meubels in het Westen elke tien jaar met 150 procent toeneemt.¹¹ En IKEA vind je inmiddels overal. Met dat weerzinwekkende getutoteer, dat de klanten net zo infantiel aanspreekt als het ze wil krijgen.

Alleen al in de twintigste eeuw werd meer energie verbruikt dan tijdens de hele daaraan voorafgaande geschiedenis van de mensheid. In dezelfde tijdsspanne is de economie gegroeid tot het veertienvoud en

Hypertrofie: Mini.

de industriële productie tot het veertigvoud.¹² De hoeveelheid gekochte kleding verdubbelt in de vs elke tien jaar.¹³ Maar niet alleen de hoeveelheden stijgen op exorbitante wijze; veel producten vereisen zelf steeds meer materiaal. Auto's bijvoorbeeld werden de afgelopen decennia spectaculair groter. Het gewicht van een vw Golf is in de loop der jaren van 750 kilo naar 1,2 ton gestegen. De Mini is nog extremer. Terwijl die veertig jaar geleden inderdaad nog klein was en met zijn 34 pk en een gewicht van 617 kilo toch vier personen vervoerde, bestaat hij nu als limousine, cabrio, combi, coupé, roadster en SUV, met een vermogen tot 211 pk en een gewicht tot 1380 kilo.

De grootte van de huidige Mini overtreft met gemak die van het vroegere prototype van de topklasse-sportwagens, de Porsche 911. Die is op zijn beurt tegenwoordig net zo breed als de legendarische Mercedes 300 uit 1960, waarmee kanselier Adenauer werd rondgereden. De straten, de parkeerplaatsen en de snelwegen zijn inmiddels te klein geworden voor een dergelijke hypertrofie groei, die nog vlotjes wordt overtroffen door de surreële 'stadsterreinwagens' Audi Q7, BMW X5, Porsche Cayenne enzovoort. De grootste en machtigste NGO van Duitsland, ADAC, eist dan ook dat de inhaalstroken worden verbreed als er

aan snelwegen wordt gewerkt (waardoor er natuurlijk meteen meer wegwerkzaamheden zouden komen).

En van die monsterauto's, die doorgaans nog steeds maar één persoon vervoeren, zijn er vandaag per gezin niet langer slechts één, maar meteen twee of drie, en in diezelfde huishoudens zijn er zes flatscreens, een airconditioningsinstallatie, een Amerikaanse koelkast met ijsblokjesmachine (voor het geval dat Dean Martin zou langskomen) en uiteraard ook een zogeheten landelijke leefkeuken die zodanig is uitgerust dat je moeiteloos twee volgeboekte jeugdherbergen van eten zou kunnen voorzien.

Meer dan zeventig procent van de Amerikaanse gezinnen heeft een boormachine. Die wordt gemiddeld dertien minuten gebruikt, in totaal.¹⁴ In Duitsland voorspelt men voor 2012 een afzet van tien miljoen flatscreen-tv's.¹⁵ De gebruiksduur van elektronische apparaten wordt, met dank aan de onvermoeibare ingenieurs, razendsnel korter, en intussen wordt in de vs veertig procent en in Europa dertig procent van de voedingsmiddelen tot afval verwerkt, omdat ze alleen nog maar gekocht maar niet meer verbruikt worden.

De duurzaamheidsindustrie produceert onvermoeibaar berekeningen en labels voor CO₂-voetafdrukken, ecologische rugzakken of virtueel water en ziet daarbij volledig over het hoofd dat dit alles naar producten gaat die ten eerste niemand nodig heeft en die ten tweede zelfs niet meer verbruikt worden, maar alleen nog gekocht en weggesmeten. Of die werken zoals afvalproductietoestellen van het type Nespresso. Eerst vindt een marktstrategie ingang die erin bestaat per kopje koffie een dure kunststofcapsule te verkopen, om het product aldus een exorbitante prijs en een nog grotere afvalfactor te geven. In de capsules die tot 43 cent per stuk kosten zit afhankelijk van de fabrikant tussen de zeven en de zestien gram koffie; de prijs van een pond koffie komt zo op dertig euro. De koffiemachines zelf zijn relatief goedkoop, waardoor er alleen in Duitsland in 2011 meer dan een miljoen capsulekoffiemachines zijn verkocht.¹⁶ Ik beschik niet over berekeningen van de milieukosten van de capsules, maar het was natuurlijk maar een kwestie van tijd voor het iemand opviel dat we hier te maken hebben met een heuse eco-rotzooi. Daarom begon men bio-koffiecapsules voor de capsulekoffiemachines te fabriceren.

In een-twee-drie kon een product voor ‘milieuvriendelijk’ doorgaan, dat er tot voor kort nog helemaal niet was en dat louter omdat het niet bestond milieuvriendelijk was. De volgende fase heeft Nestlé al ingeluid.

Waarschijnlijk hebt u bij het lezen van de laatste bladzijden het gevoel gehad dat u al lang iets doet wat u vrijwillig en bij volle bewustzijn nooit had willen doen: u doet afstand van uw vrijheid om uw leven vorm te geven volgens uw eigen keuzes. Net zoals u uw leefruimte volstouwt met producten waarvan u tot voor kort hoegenaamd niet wist dat u ze ooit zou willen, zo spendeert u ook steeds meer tijd aan het voor of tegen iets kiezen in de wereld van de consumptie: u leest tests en gebruikersrapporten, u werkt zich door handleidingen en updates heen, u bekijkt prijsvergelijkingen op het web, u sluit allerhande contracten af – waardoor u steeds meer koopt maar de gekochte waar steeds minder verbruikt.

In feite bevredigt u dus niet uw *eigen* behoeften, maar die van een markt die zonder u niet eens zou bestaan. U bent zoals de huurder van een flat van twintig vierkante meter die op zijn balkon moet gaan staan om *Tatort* zonder beeldvervalsing te kunnen zien op zijn tv met 60-inch-scherm. U perkt uw vrijheid in om plaats te maken voor producten, of om weekendtrips met een lowcostmaatschappij en luchthaventransfers en veiligheidscontroles te doorstaan, in plaats van thuis

te blijven en bij te komen van de werkweek – heeft iemand u dat bevolen? Wie?

Een marketingman van Harley-Davidson zei ooit: ‘Bij Harley koopt u een levensgevoel en krijgt u er gratis een motor bovenop.’ Als klant van lifestylefirma’s bent u al lang opgenomen in bedrijfsstrategieën die u als hun eigenlijke product hebben ontdekt: iemand die voortdurend nieuwe behoeften heeft en die men met almaar kortere tussenpozen steeds meer nieuwigheden kan aansmeren. Apple bijvoorbeeld is nauwelijks geïnteresseerd in welke ziekten de arbeiders krijgen die bij Foxconn de displays impregneren waarover uw vingers zo vlotjes kunnen glijden, maar des te meer in hoe de productie van almaar meer toestellen voor steeds absurdere doeleinden een plaats krijgt in uw innerlijke wereld. De prioriteiten, de aandacht en de waarneming zijn in uw innerlijke wereld al zozeer veranderd dat u al lang een digitale junkie bent geworden, die afkickverschijnselen vertoont als hij zijn iPhone niet bij zich heeft. Zelfs op muziekfestivals ontstaan de langste wachtrijen bij de oplaadpunten voor mobieltjes; niet online kunnen gaan is ondenkbaar. De aanblik van hippe jonge koppeltjes, die in hippe Berlijnse bars naast elkaar zitten en naar het beeldscherm van hun MacBook staren en af en toe een of andere toets indrukken, heeft voor mij iets uiterst deprimerends.

Er is nog een andere reden waarom dat onbekommerde afstand doen van vrijheid en dat vrijwillige inruilen van autonomie tegen producten mij stoort: de echte historische verworvenheden van de opkomst van de vroeggeïndustrialiseerde samenlevingen worden zomaar opgegeven. En daarmee bedoel ik niet in eerste instantie de welstand, die qua meerwaarde aan geluk vanaf een bepaald niveau tenslotte redelijk begrensd is, maar veeleer: burgerrechten, democratie, rechtsstaat, onderwijs- en gezondheidsvoorzieningen. De kapitalistische samenlevingen brengen namelijk beide tegelijk voort: de ervaring van vrijheid en deelname *en* ongelijkheid en onrecht. De verhoging van het individuele geluk *en* de verwoesting van de wereld. Verlichting *en* het opgeven van de eigen mondigheid.

Daarom zit alle groene kritiek op de grondstoffen verspillende cultuur en elke eis voor meer duurzaamheid in de groeieconomie er meteen tweemaal naast: ten eerste gaat het vandaag niet meer om cor-

recties, maar om een kentering, en ten tweede gaat het niet meer om de vraag wat vermeden maar wat behouden moet worden. Want een ding is wel duidelijk: samenlevingen als de onze zullen de komende jaren en decennia meer en meer onder druk komen te staan, onder grondstoffendruk, schuldendruk, migratiedruk enzovoort. Als de druk groter wordt, wordt de ruimte om te handelen kleiner: men begint dan enkel nog te reageren en houdt op vorm te geven – zoals de Europese regeringen dat onder druk van de financiële sector vandaag al doen. En om die reden staan we voor een eenvoudige keus: aangezien onze wereld radicaal zal veranderen, moeten we ons niet afvragen of alles al dan niet moet blijven zoals het is. We moeten ons afvragen of deze verandering zich zal voltrekken door opbouw of door verval – of we met lede ogen blijven toezien hoe de overgebleven speelruimte krimpt en we daarmee vrijheid, democratie, recht en welvaart ten onder laten gaan. Of dat we onze speelruimte gebruiken om vrijheid te bewaren, dus ook de vrijheid om de dingen beter te maken. Waarom geeft u de voorkeur aan de eerste optie?

SORRY, MILIEU!

MIJN COLLEGA PETER SEELE vertelde me enkele jaren geleden over een strandfeestje op de oevers van de Rijn in Düsseldorf. Gezinnen barbecueën, op een bepaald moment maken uitgelaten kinderen een vuurtje aan. Al snel dreigt het uit te gaan, de kinderen gaan op zoek naar brandstof. Even later sleept een jongen van een jaar of tien een grote, verdorde den aan, wellicht een weggegooide kerstboom. ‘Die brandt vast super!’ Hij werpt hem in zijn geheel in de vlammen, korte tijd later laait het vuur op, en walmt en stinkt het overal op het strand. Tevreden kijkt de jongen naar de vlammen. En spreekt de gedenkwaardige woorden: ‘Sorry, milieu, dat moest nu even!’

Wat vertelt deze anekdote ons? Dat milieubewustzijn en handelen soms maar losjes met elkaar te maken hebben, en dat het bijzonder makkelijk is om het onbehagen dat soms opkomt als we dingen

doen die *eigenlijk* fout zijn, een plaats te geven. Mensen kunnen tussen hun inzicht en hun handelen, tussen denken en doen een kloof laten gapen van het formaat van de Marianentrog en hebben er niet de minste moeite mee om de meest frappante contradicties te integreren en ernaar te leven. Zelfs de jongen van tien weet al dat denken en doen niet per se met elkaar in overeenstemming gebracht moeten worden. Het mensbeeld dat vooropstelt dat de mens ernaar streeft vrij te zijn van contradicties is onze denkwereld binnengeslopen vanuit de moraalfilosofie en de theologie, maar is totaal onjuist. Mensen gedragen zich in verschillende situaties verschillend omdat ze – in hun beroep, bij het sporten, in de familie, onder vrienden – telkens uiteenlopende verplichtingen moeten vervullen en geconfronteerd worden met voortdurend wisselende rolverwachtingen.

Want door de functionele differentiatie van samenlevingen die berusten op het principe van werkverdeling is een hoogst flexibel soort subject ontstaan dat in staat is om wisselende en vaak zelfs hoogst tegenstrijdige rolverplichtingen in familie, beroep, vereniging, vriendschapsrelaties enzovoort soepel te bolwerken. De socioloog Erving Goffman heeft zijn volledige werk gewijd aan het aantonen dat mensen in moderne samenlevingen afhankelijk van de situatie hoogst verschillend waarnemen, interpreteren en handelen en dat ze geen enkele moeite hebben om zich in de ene rol te distantiëren van normen die ze in een andere rol volgen ('Is dat een vraag voor de politicus of voor de mens in mij?'). En hij heeft de sociale choreografie ontcijferd die de relaties, rollenspelen en ensceneringen van mensen bepaalt. Behalve bij pathologische grensgevallen is het onzin om het handelen van mensen toe te schrijven aan drijfveren die in iedere situatie zouden gelden. En moderne samenlevingen kunnen dan weer niets aanvangen met normpathologen. Iemand die telkens op dezelfde manier reageert op wisselende verplichtingen, zonder rekening te houden met de situatie, belandt in moderne samenlevingen in de psychiatrie.

De flexibele mens is echter geen pathologische variant van de in feite onbuigzame mens; integendeel, hij is precies de mens die in moderne samenlevingen door alle socialisatie-instanties en onderwijsinstellingen gevormd wordt, en wel omdat die mens nodig is om te kunnen functioneren. Morele overtuigingen sturen ons handelen niet, maar

geven aan welke motivering geschikt is om een verkeerde handeling in overeenstemming te brengen met een juist bewustzijn. Net zo was wat de jongen uit de anekdote liet zien gewoon een zeer sprekend voorbeeld van het moeiteeloos verdragen van contradictie – terwijl hij overduidelijk beseftte dat hij zopas behoorlijke rotzooi had aangericht. In feite bezorgde het feit dat hij inzag dat zijn handeling ‘eigenlijk’ fout was hem paradoxaal genoeg een moreel gevoel: tenslotte kon hij bij die foute daad blijf geven van een juist bewustzijn.

Voor het eindeloze complex van zulke interpretatiewijzen heeft de sociale psychologie een begrip, namelijk dissonantiereductie. Het werd gemunt door Leon Festinger naar aanleiding van een opmerkelijk voorval. Ongeveer een halve eeuw geleden deden aanhangers van een sekte in Wisconsin al hun bezittingen van de hand, omdat hun aanvoester het visioen had gekregen dat het einde van de wereld nabij was, in de vorm van een enorme overstroming. Vervolgens verzamelden de sekteleiden zich op de hoogste berg in de omgeving, om daar samen de apocalyps af te wachten en als uitverkorenen door een ufo gered te worden. Maar zoals bekend deed het einde van de wereld zich niet voor, en de gelovigen stonden radeloos op de berg.

Het interesseerde Leon Festinger hoe ze met deze bittere teleurstelling van hun verwachting zouden omgaan en hij deed een verrassende ontdekking. In plaats van bijvoorbeeld gefrustreerd te zijn, aan hun geloof te twijfelen of zelfs hun groteske dwaling in te zien, ontwikkelden de zogenoemde uitverkorenen onmiddellijk een nieuwe theorie: ongetwijfeld was dit een test voor de standvastigheid van hun geloof. Op die manier was de contradictie tussen werkelijkheid en overtuiging uit de wereld geholpen. Leon Festinger had daarmee het fenomeen van de cognitieve dissonantie ontdekt. Als mensen tussen hun verwachtingen en de realiteit een discrepantie ervaren die ze zo goed als niet kunnen opheffen, veroorzaakt dat een diep gevoel van onbehagen en daarmee de dringende behoefte de dissonantie te doen verdwijnen of in ieder geval te verkleinen. Daarom wordt de waarneming van de werkelijkheid aangepast aan de eigen overtuiging, reden waarom rokers longkankerstatistieken overdreven vinden en omwonenden van kerncentrales het stralings- en ongevalsrisico vaak lager inschatten dan mensen die ver van kernreactoren leven.

Ook een fenomeen als de klimaatverandering heeft het in zich aanzienlijke cognitieve dissonantie te veroorzaken. De bedreiging wordt jaar na jaar dramatischer – het Noordpoolijs smelt sneller dan de meest pessimistische modellen van de klimaatwetenschappers voorspeld hadden, en tegelijk neemt de hoeveelheid emissies wereldwijd onverminderd toe. De klimaatopwarming ontsnapt ook aan de onmiddellijke controle omdat de oorzaak van de huidige toestand schuilt in de emissies van uit de tijd van het Wirtschaftswunder en de daaropvolgende jaren, en dat maakt het gevoel van bedreiging niet kleiner. Alles wat we nu zouden doen, zou pas over een paar decennia effect hebben. De keten van oorzaak en gevolg is verbroken, omdat het klimaat traag reageert. Wat kunnen we daarom doen?

Bijvoorbeeld onszelf voorhouden dat elke inspanning die we zelf doen toch ondermijnd wordt door de Chinezen, de Indiërs, de Russen en de Brazilianen, die allemaal hun welvaart proberen te verhogen ten koste van onze eigen inspanningen om de wereld toch nog te redden, die in het licht van de jaarlijkse emissiestatistieken bij voorbaat al in rook opgaan. Of van ‘de politici’ eisen dat ze nu eindelijk eens een transnationaal klimaatakkoord sluiten. Voor het zover is, kan toch niets gedaan worden. Of, ook heel populair, naar de ‘geschiedenis van de mensheid’ verwijzen en geïnspireerd verkondigen dat ‘de mens’ toch pas iets leert als de catastrofe zich al voltrokken heeft. Of nog: dat ‘de mens’ uiteindelijk toch altijd iets bedacht heeft dat de catastrofe heeft afgewend.

Wat zijn dat voor uitspraken? Mentale aanpassingen aan veranderende milieuomstandigheden. Een tijdje geleden werd een studie gepubliceerd over hoe vissers in de Golf van Californië de achteruitgang van de visbestanden inschatten. Ondanks aanzienlijke en objectieve dalingen van de vispopulaties en overbevissing in de regio’s langs de kust, waren de vissers minder bezorgd naarmate ze jonger waren.¹⁷ In tegenstelling tot hun oudere collega’s kenden ze zelfs verschillende soorten die vroeger voor de kust gevisd werden niet meer. Een vergelijkbaar onderzoek in China heeft aangetoond dat jongere vissers vissoorten die slechts enkele jaren voordien nog tot het bestand hoorden, al niet meer konden opnoemen als typisch voor hun streek.¹⁸ Enquêtes in India tonen aan dat jongeren vlees eten natuurlijk en daarom nastre-